

Hadrianopolis Kiliseleri Zemin Mozaiklerindeki Haç ve Haçvari Motifler

Cross and Cruciform Motifs on the Floor Mosaics of the Churches in Hadrianopolis

Ercan VERİM - Ersin ÇELİKBAŞ*

(Received 10 August 2022, accepted after revision 28 August 2023)

Öz

Hadrianopolis'te geçmişten günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarıyla üç kilise ortaya çıkarılmıştır. Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen bu kiliseler; Hadrianopolis Khora Kilisesi, Dört Nehir Kilisesi ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi olarak adlandırılmaktadır. Kiliselere değer katan en önemli özelliklerinden biri, zeminlerinin Erken Bizans dönemi süsleme karakterini yansıtan mozaiklerle bezenmiş olmalarıdır. Yukarıda adı geçen üç kilisenin zemin mozaiklerinde bazıları büyük bazıları küçük boyutlu, farklı türde haç motifleri görülmektedir. 427 tarihli Theodosius Novellası ve 6. yüzyıldaki Iustinianus Kodeksi'nde zeminde haç motifi yapımı yasaklanmasına rağmen, 5.-6. yüzyıl arasına tarihlenen Hadrianopolis zemin mozaiklerinde, haç motiflerinin işlenmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Hadrianopolis mozaiklerinde haç motiflerinin yapılması, dönemin mozaik sanatçılarının haç motifi yapmaktan kendini alıkoyamadıklarıyla açıklanabilir. Ayrıca imparatorluk ve kilise tarafından alınan kararların kentteki geçerliliği ve uygulanabilirliğini de tartışmaya açmaktadır. Bu çalışmada, Hadrianopolis zemin mozaiklerindeki haç-haçvari motiflerin biçimsel özellikleri ve tipolojisi ele alınmış, farklı coğrafyalardaki benzer örneklerle karşılaştırılarak motiflerin stilistik özellikleri değerlendirilmiştir. Kiliselerin tarihlendirme sorunsalına da yardımcı olan haç ve haçvari motiflerinin detaylı açıklanarak tanıtılması, bölge arkeolojine olduğu gibi Bizans mozaik sanatına da katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Hadrianopolis, kilise, mozaik, haç.

Abstract

Three churches were discovered during the excavations carried out up to now in the Hadrianopolis. These churches dated to the Early Byzantine Period are called Hadrianopolis Chora Church, Four Rivers Church and Northwest Necropolis Church. One of the most important features that add value to the churches is that their floors are decorated with mosaics reflecting the ornamental character of the Early Byzantine Period. In the floor mosaics of the three churches mentioned above, various types of cross motifs can be seen, some large and some small. Although the making of the cross motif on the floor was prohibited in the Novella Theodosius dated 427 and Codex Iustinianus dated 6th century, its quite remarkable that the cross motifs were embroidered in the Hadrianopolis floor mosaics. The fact that the cross motifs are being made in Hadrianopolis mosaics can be explained by the fact that mosaic artists of this period could not refrain from making cross motifs. It also opens up discussion about the validity and applicability of the decisions taken by the empire and the church. In this study, the formal characteristics and typology of the cross and cruciform motifs in the Hadrianopolis floor mosaics were taken up and the stylistic features of the cross and cruciform motifs were evaluated by comparing them with similar examples in different regions. The detailed explanation and introduction of the cross and cruciform motifs, which also helps with the problem of dating the churches, can contribute to the Byzantine mosaic art as well as to the archeology of the region.

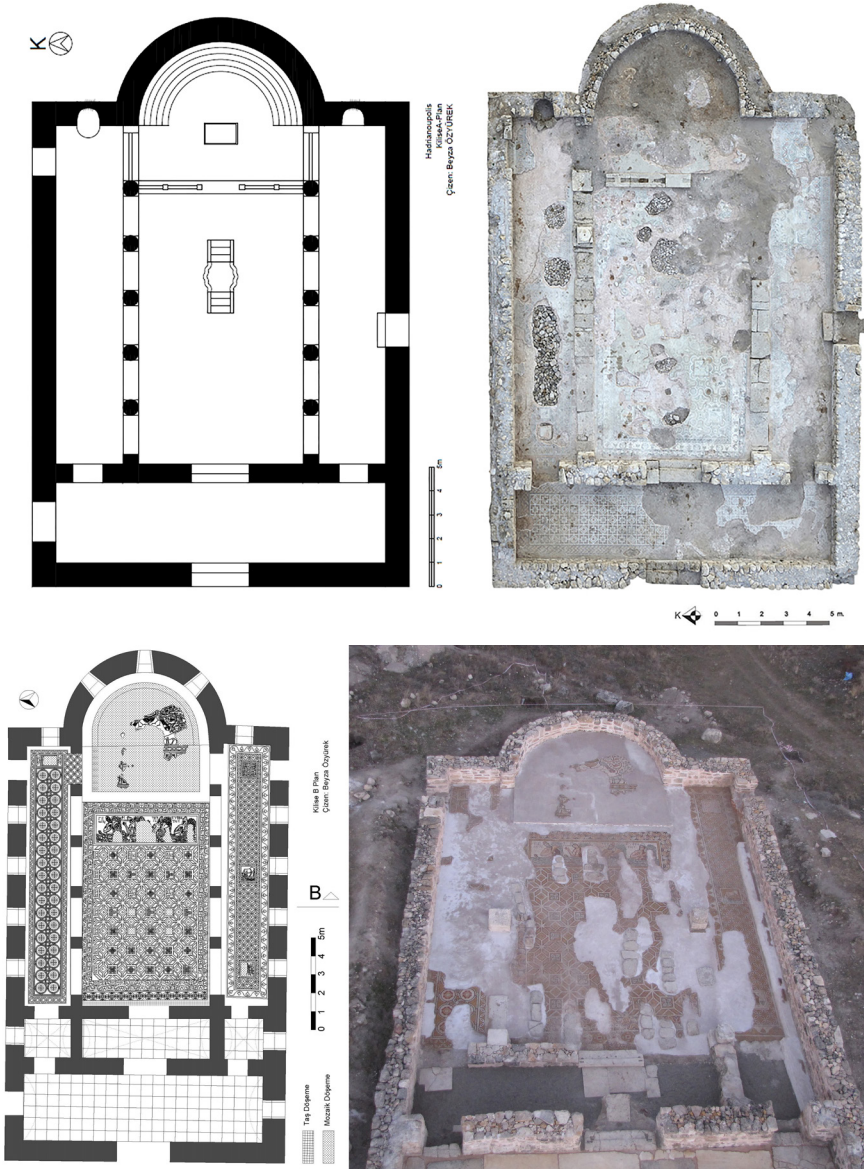
Keywords: Byzantine, Hadrianopolis, church, mosaic, cross.

* Ercan Verim, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Isparta, Türkiye. <https://orcid.org/0000-0002-4545-5290>. E-posta: ercanverim@sdu.edu.tr

Ersin Çelikbaş, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Karabük, Türkiye. <https://orcid.org/0000-0001-7630-4615>. E-posta: ersincelikbas@karabuk.edu.tr

Giriş

İlk yerleşimin Kalkolitik Çağ'a kadar uzandığı Hadrianopolis, Karabük'ün Eskipazar ilçesi sınırlarında yer almaktadır (Eliüşük - Karakaş 2022: 205; Kalkan - Çelikbaş 2022: 422-428). Erken Bizans döneminde en parlak dönemini yaşamış kentte bu döneme ait çok sayıda yapı kalıntısı bulunmaktadır (Keleş vd. 2014: 273-276; Verim 2019: 277-283; Verim 2020: 384; Çelikbaş - Verim 2021; 80; Verim 2021a: 46; Verim 2021b: 90). Bu yapıların başında kiliseler gelmektedir. Bugüne kadar ki kazı çalışmalarıyla üç bazilikal planlı kilise ortaya çıkarılmıştır (Res. 1-3). Mimari özellikleri açısından paralellik taşıyan kiliselerin zeminleri, Erken Bizans dönemi mozaik sanatı karakterini yansıtan mozaiklerle bezelidir. Zengin repertuvara sahip mozaikler, birbirlerine benzer ve farklı özellikler sergiler. Geniş repertuar içerisinde yer alan farklı türdeki haç ve haçvari motifler bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada zemin mozaiklerindeki haç ve haçvari motiflerin biçimsel özellikleri ele alınarak Bizans sanatındaki önemi vurgulanmaya çalışılacaktır.

Resim 1
Hadrianopolis Khora Kilisesi Restitüsyon Plan ve Genel Görünüşü (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 2
Hadrianopolis Dört Nehir Kilisesi Restitüsyon Plan ve Genel Görünüşü (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 3

Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi
Genel Görünüşü (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

427 tarihli *Theodosius Novellası*'nda ve 6. yüzyıla ait *Iustinianus Kodeksi*'nde zeminde haç yapımı yasaklanmıştır. *Iustinianus Kodeksi* aslında *Theodosius Novellası*'nın tekrarı niteliğindedir. *Iustinianus Kodeksi*'nde şöyle bir karar bulunur (Mango 1986: 36; Habas 2015: 54; Blume-Frier 2016: 227-229; Habas 2018: 111): “Her şeyden Yüce Tanrı'ya olan inancımızı korumaya özen gösterdiğimiz için, kimsenin kurtarıcı Mesih'in işaretini yerdeki (zemindeki) toprağa, taşa veya mermer levhaya oymayacağını ve çizemeyeceğini bildiririz (emrederiz), bulunanlar kaldırılacak ve bu kanunu çiğnemeye cesaret edenler en ağır ceza ile cezalandırılacaktır.” Burada açıkça söylenmese de kastedilen şey İsa'nın sembolü olan haç motifinin zeminde yapılmasının yasaklanmasıdır (Rodley 1994: 35; Hachlili 2009: 91; Habas 2018: 111). Bu kanuna bağlı olarak 427'den sonraki süreçte, özellikle kiliselerin zemin mozaiklerinde haç motifi yapımı azalmıştır (Dalton 1911: 712; Rodley 1994: 35). Son yıllarda gerçekleşen arkeolojik kazılar ve yapılan yayınlar, 5. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen yapıların zemin mozaiklerinde haç motifi yapımının azalarak da olsa devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır (Campbell 1979: figs. 14, 18; Donceel-Voute 1988: 23-36; Michaelides 1989: 193-196; Rodley 1994: 35; Tok 2008: 156; Hachlili 2009: 226; Omari 2012: 117; Habas 2015: 33-34; Hodges 2017: 141; Habas 2018: 111; Habas 2020a; Popova 2022). Hadrianopolis kiliselerinin farklı bölümlerini süsleyen zemin mozaiklerinde de çeşitli türde haç ve haçvari motifler işlenmiştir. Bu motiflerin zemin mozaiklerindeki varlığı, kentteki kiliseleri Bizans sanatı açısından önemli kılmaktadır. Bu çalışmanın amaçlarından biri, 427'deki yasak sonrasında, Hadrianopolis kiliseleri zemin mozaiklerinde, haç ve haçvari motiflerinin neden yapıldığı sorusunu cevaplayabilmektir. Bunun yanında, kentteki örneklerin kendine has özellikleri olup olmadığı da belirlenerek, yakın dönemlere ait mozaik örnekleriyle olan benzerliği ve farklılığı irdelenecektir. Ayrıca, 427 yılı sonrasında zemin mozaiklerinde yer alan haç ve haçvari motiflerde, biçimsel ve sembolik açıdan değişim olup olmadığı, varsa hangi değişiklikler meydana geldiği, hangilerinin simgesel anlam taşıdığı, Bizans dönemine ait çok sayıdaki zemin mozaik örnekleriyle kıyaslanarak çözümlenmeye çalışılacaktır.

Hadrianopolis Kiliseleri Zemin Mozaiklerindeki Haç ve Haçvari Motifler

Hadrianopolis kentindeki Khora Kilisesi, Dört Nehir Kilisesi ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Farklı inşa evreleri bulunan kiliselerin zeminleri, tüm evrelerde mozaikle döşenmiştir. Khora Kilisesi'nin tüm bölümleri, Dört Nehir Kilisesi ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin ise naos, bema ve apsis gibi bölümleri, dönemin sanat anlayışını yansıtan zengin repertuvara sahip mozaiklerle süslenmiştir. Bitkisel, geometrik ve figüratif unsurların yoğun görüldüğü zemin mozaiklerinde karşılaşılan en önemli motiflerin başında farklı türlerdeki haç ve haçvari motifler gelmektedir.

Hadrianopolis zemin mozaikleri içerisinde en dikkat çekici haç motifi, Dört Nehir Kilisesi'nin güneydoğu kapısı zeminindeki mozaik panoda yer almaktadır (Res. 4). Kilisenin ikinci inşa evresi zeminini süsleyen bu mozaik

Resim 4
Dört Nehir Kilisesi Güneydoğu Kapı Eşiği Mozağindeki Malta Haçı Motifi (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

kapı eşiğinde bulunmasından dolayı dikdörtgen bir alanı kapsar. Bu alanının merkezinde dikdörtgen şekilli pano bulunmaktadır. Panonun merkezine beyaz zeminli rhombus ve rhombusun da ortasına *Malta haçı* işlenmiş bir madalyon yerleştirilmiştir. Madalyonun konturu içten dışa doğru; tek sıra kırmızı renkli tessera, iki sıra sarı renkli tessera ve tek sıra yeşil renkli tessera dizilerinden oluşan üç çemberle belirlenmiştir. Doğu ve batı kenarlarına da monokrom yeşil renkli zambak motifi işlenmiştir. Madalyonun merkezinde, beyaz zemin üzerine, kırmızı tesseralardan yapılmış monokrom *Malta haçı* bulunmaktadır. Haç kollarının birleştikleri noktada, kırmızı ve sarı renkli tesseralardan ibaret küçük bir daire yer almaktadır. Kapı eşiğinde yer alan bu haç motifinin *apotropaik*¹ bir anlam taşıdığı da söylenebilir. Kilise gibi binaların girişlerine fark edilir şekilde haç motifi yerleştirilerek şeytani güçlerin binaya girişinin engellediğine inanılmaktadır (Kitzinger 1970: 640; Hachlili 2009: 226). Hadrianopolis Dört Nehir Kilisesi'nin girişlerinden birine haç motifi yerleştirilerek, binayı kötü ruhlardan ve şeytani güçlerden korumak amaçlanmış olabilir. Hadrianopolis'tekine benzer bir haç motifi, 427'deki yasaktan önceki tarihte yapılmış, 4. yüzyıla tarihlenen Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika'daki zemin mozağında bulunmaktadır (Demirer 2017: lev. 41.1, 53). Buradaki haç madalyon içerisinde yapılmış olmasına rağmen stilistik açıdan Hadrianopolis örneğinden

1 Apotropaik, kötülüğü, kötü ruhları ve şeytanları uzaklaştırdığına, insanları ve binaları bunlardan koruduğuna inanılan işaret, yazı, semboller veya bunlarla yapılmış nesnelere olarak tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kaya 2021: 413.

biraz farklıdır. Pisidia Antiokheiası'daki *Malta haçının* kolları içbükey sonlanır, kolların birleştiği yerde daire motifi yoktur ve haç kollarının arasında kalan boşluk uçları sivri yaprak motifleriyle doldurulmuştur. Antakya'daki Aziz Babylos Martyriumu'nun 4. yüzyıla tarihlenen zemin mozaiklerinde *Malta haçı* gibi motifleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Hadrianopolis örneğine benzerken, diğerleri Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika örneğiyle benzeşmektedir, yani uçları içbükey sonlanan *Malta haçı* motifleridir (Donceel-Voute 1988: 25-26). Halep Tell Aar Kilisesi'nin 4.-5. yüzyıla tarihlenen zemin mozağında, Rhodiapolis Kilisesi'nin 5. yüzyıla tarihlenen güney nef zemin mozağında, Shavei Zion Kilisesi'nin 5. yüzyıl zemin mozağında, Philippi Extra Muros Bazilikası'nın 4.-6. yüzyıl arasında tarihlenen nartheks zemin mozağında, Kos Bazilikası ve Knidos Bazilikası'nın 5.-6. yüzyıla tarihlenen zemin mozaiklerinde de Hadrianopolis'tekinden farklı *Malta haçı* motifleriyle karşılaşılmaktadır (Hoddinot 1963: 103 pl. 12a; Campbell 1979: 290 figs. 14, 18; Balty 2001: pl. III.1; Britt 2003: figs. 12-27; Tiryaki 2016: fig. 20).

Kentteki zemin mozaiklerinde sadece bir *Latin haçı* (*Crux Immissa*) görülebilmektedir, o da Hadrianopolis Khora Kilisesi naosunun doğu ucundaki mozaik yazıtın başlangıcında yer almaktadır (Res. 5). Hadrianopolis Kuzeybatı

Resim 5
Khora Kilisesi Orta Nef Mozaik Yazıtındaki Latin Haçı Motifi (Patacı - Laffı 2019: fig. 104).

Nekropol Kilisesi'nde de bir *Latin haçı* motifi bulunur, ancak bu zemin mozağında değil, Rahip Theodoros'a ait bir mezarın, kapak taşındaki yazıtın başlangıç kısmında işlenmiştir (Res. 6). Monokrom koyu gri renkli olan haç, kollarının küçük çubuklar şeklinde sonlanmasıyla *Potent Haç* olarak da

Resim 6
Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'ndeki Rahip Theodoros Mezarının Yazıtı (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

tanımlanabilir (Gökalp 2017: 146). 427'deki yasağa rağmen, 5. yüzyıl ortası ile 6. yüzyıl ilk çeyreği arasında tarihlenen, Khora Kilisesi zemin mozağında

haç motifi işlenmiştir. Yazıtların başlangıç kısımlarına haç motifi yapılması 4. yüzyıldan beri süregelen bir gelenektir. 427'deki yasak öncesinde, birçok kilise ve dini yapının zemin mozağindeki yazıtların başına, bazen de sonuna haç motifleri eklenmiştir (Donceel-Voute 1988: 23-34, 263; Popova 2022: 281). Bu gelenek 427'deki yasakla son bulmamış, 5. yüzyıldan sonrasına tarihlenen mozaik yazıtlarda haç motifi yapımı devam etmiştir. Anadolu'da pek örneğine rastlanmasa da Avrupa ve Suriye sınırlarındaki bazı dini yapıların zeminlerinde yer alan mozaik yazıtlarda haç motifine yer verilmiştir. 427'deki yasağın hemen sonrasında yapılmış, Dıbsi Faraj'da, surların dışındaki bir kilisenin (Eglise Hors-les-murs) 429 tarihli mozaik yazıtının başlangıcında (Donceel-Voute 1988: 80 fig. 48), Caesarea Maritima yer alan, 5. yüzyıla ait iki mozaik yazıtta (Siegelmann 1974: pl. 47a-47b), Parthicopolis 2 Nolu Bazilika'sındaki 451 yılına ait Piskopos Ioannes yazıtında (Popova 2022: 280-281 figs. 26a-26b), Nikopolis Aziz Demetrius Kilisesi transeptinin kuzey bölümünde yer alan ve 6. yüzyıla tarihlenen mozaik yazıtın başlangıç kısmında (Kitzinger 1951: fig. 18), 6.-7. yüzyıla ait Rihab Meryem Kilisesi'ndeki mozaik yazıtta (Nassar - Turshan 2019: 14 fig. 21), 722 yılına tarihlenen Deir El-Adas Aziz George Kilisesi zeminindeki mozaik yazıtın başlangıcında ve farklı coğrafyalardaki birçok kilisenin zemin mozağindeki yazıtlarda haç motifi görülebilmektedir (Donceel-Voute 1988: 52, 70, 118, 263, 397, 419). Bunların çok azı *Yunan haçı* şeklindeyken, çoğunluğu *Latin haçı* formunda yapılmıştır.

Bizans dönemi zemin mozaiklerindeki sembolik anlam taşıyan haç motifleri, sadece Hadrianopolis kiliselerinin mozaiklerinde karşımıza çıkan bir motif değildir. Erken Bizans dönemi ve hemen sonrasına tarihlenen çok sayıda yapının zemin mozağında, birbirinden farklı tasarımlara sahip çok sayıda haç motifiyle karşılaşılacaktır. 427'deki yasak öncesi ve sonrasında yapılmış çok sayıda yapının zemin mozağında, büyük boyutlu *Yunan haçı* motifleri görülebilmektedir. Aquileia Katedrali'nin 314-320 yılı arasında tarihlenen orta nef zemin mozağında, içinde bitkisel ve geometrik dekorasyonların işlendiği *Yunan haçı* motifleri bulunmaktadır (Rodley 1994: 35 fig. 20). Benzer tasarıma sahip *Yunan haçı* motifleri, Isparta Büyükçökçeli'deki bazilikal planlı kilisenin 4. yüzyıl ikinci yarısında tarihlenen naos zemin mozaiklerinde de görülür. Bunların içine hayvan figürleri, düğüm ve yıldız motifleri işlenmiştir (Akaslan et al. 2015: 159-161 figs. 10-17). Haç kolları içerisinde zikzak, rhombus, dörtgen, kare gibi farklı geometrik desenlerin işlendiği *Yunan haçları*, Kelenderis Agora Bazilikası'nın 5.-6. yüzyıl zemin mozaiklerinde de karşımıza çıkmaktadır (Eser 2011: res. 3-8). Bu tasarımın oldukça büyük boyutlu örneklerine, Hama Tayyibet el-İmam'daki kilisenin 442 yılı civarına tarihlenen zemin mozağında rastlanılmaktadır. (Balty 2001: pl. VI.2). Buradaki Yunan haçı motifleri o kadar büyük boyutludur ki, içlerine pastoral dekorlu *Eden* konulu sahneler işlenmiştir. Bu tasarımın küçük boyutlu ve daha sade ele alınmış örneklerini, Derecik Bazilikası'nın 5. yüzyıl orta nef mozağı, Nea Paphos Chrysopolitissa Bazilikası'nın 6. yüzyılda yapılmış orta nef zemin mozağında ve Radolista Bazilikası'nın 5.-6. yüzyıla tarihlenen zemin mozaiklerinde görebilmek mümkündür (Hoddinot 1963: 232 fig. 160; Michaelides 1989: 193; Daloğlu 2011: res. 47). Bunların dışında Erken Bizans dönemine tarihlenen birçok yapının zemin mozağında farklı türden haç motiflerine rastlanılmaktadır. Özellikle Transüdü'n coğrafyasında, İsrail ve Suriye civarındaki çok sayıda kilise ve şapel zemin mozaiklerinde çeşitli türlerdeki haç motifleri işlenmiştir (Donceel-Voute 1988: figs. 81, 239, 436, 461; Habas 2015: 33-34; Habas 2020a: 155; Habas 2020b: 133-134). 388-389 yılına tarihlenen Has'taki bir kilisenin zemin mozağında büyük boyutlu bir haç motifi içine yazıt işlenmiştir. Rayan'daki bir

kilisenin 410 yılı civarına tarihlenen zemin mozaığında madalyon içinde haç motifi işlenmiştir. (Donceel-Voute 1988: 25-26, 118, 263 figs. 5-6, 81, 239). Almyrida'daki kilisenin 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl ilk çeyreği arasına tarihlenen naos zemin mozaığında, özel bir pano içerisinde, oldukça büyük boyutlu bir haç motifi/*staurogram* görülmektedir (Sweetman 2013: 258 pl. 48). 5.-6. yüzyılda yapılmış haç motifleri, Gördes Çağlayan Köyü'ndeki kilise kalıntısı naosunun zemin mozaığında de görülebilir (Tok 2008: 156 res. 5). Seyitgazi ilçesinde tespit edilen ve Erken Bizans dönemine tarihlenen bir kilise apsisinin zemin mozaığında, özel bir alana, madalyon içerisinde bir *Latin haçı* motifi yerleştirilmiştir (Evcim 2023: 338 res. 11). 6. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış Hazor-Ashdod Kilisesi zemin mozaiklerinde, farklı boyut ve türde çok sayıda haç motifi yer almaktadır (Habas 2020b: 125-129 figs. 18-19, 24-25). Butrint Vaftizhanesi'nin 6. yüzyıla tarihlenen zemin mozaığında, vaftiz havuzuna yakın olan bölümde oldukça büyük boyutlu bir haç motifi yerleştirilmiştir (Hodges 2017: 141 fig. 59). Yusufça'daki Erken Bizans Dönemi Kilisesi naosunun 6.-7. yüzyıla tarihlenen zemin mozaiklerinde *Yunan haçı* motifleri seçilebilmektedir (Daloğlu 2011: res. 33). Zemin mozaiklerindeki en son örneklerden biri Kudüs yakınlarındaki bir manastırın 8. yüzyıla ait zemin mozaığında karşımıza çıkar. Bu manastırın zemin mozağindeki madalyonlardan birinin içine haç motifi işlenmiştir (Arav et al. 1990: 43-44 phot. 5-6).

Kentin mozaik repertuarı içerisinde yer alan bir diğer motif, rozetlerin merkezinde yer alan, haç ve çapraz haçları anımsatan haçvari motiflerdir. Hadrianopolis'teki zemin mozaiklerinde sık kullanılmış bu haçvari motifler, yayınlarda dolgu haçı / filetolu haç (*croix de filets/fillet cross*), basit haç, küçük eşkenar haç, haçlı rozet/gül ve gül-haç motifi şeklinde adlandırılmıştır (Tzaferis 1977: 87; Décor I: 190 pl. 125d; Donceel-Voute 1988: 434; Décor II: 35; Kandeler - Ullrich 2009: 4217; Hidri - Hidri 2010: 35; Patacı 2011: 39; Patacı-Lafli 2019: 121). Bu çalışmada haçvari motif olarak tanımlanan, Yunan veya çapraz haç anımsatan motifler, biçimsel özellikleri itibariyle bitkisel haçvari motif olarak da tanımlanabilir. Hıristiyanlık öncesinde aşk, güzellik, umut ve tutkunun simgesi olan gül, Hıristiyan ve Bizans sanatında Meryem'i sembolize eden ve Meryem'e atfedilen çiçeklerden biridir (Clement 1886: 20; Hulme 1892: 199-200; Kandeler - Ullrich 2009: 4217; Färcaş et al. 2015: 193-194). Antik çağdan beri kullanılan bu motif, Bizans dönemine ait çok sayıda kilisenin zemin mozağını süsleyen motiflerden biri olmuştur (Décor I: pl. 25a; Donceel-Voute 1988: 83, 303, 315, 327, 332, 390; Décor II: pl. 405c; Kandeler - Ullrich 2009: 4217). Bizanslı mozaik sanatçıları, Hadrianopolis örneklerinde olduğu gibi bu rozetlerin merkezine haçvari motifler işleyerek, dekoratif veya sembolik motif olarak kullanılan güle, kutsal bir anlam yüklemeye çalışmış veya Meryem'i sembolize eden gülün kutsallığı arttırmayı amaçlamış olabilirler. Bir diğer ihtimal ise bu motiflerin sadece dekoratif amaçlı yapıldıkları, haçvari motifin gülün sapları olarak üstten görünecek şekilde rozetin merkezine işlenmiş olmasıdır. Yukarıda bahsi geçen bitkisel haçvari motiflerin karakteristik özellikleri, kolları oluşturan çubukların tek tessera dizisinden oluşması, bu çubukların aslında bitki sapları veya gül dalları şeklinde yapılmış olmaları ve kollarının monokrom yeşil renkte olmalarıdır. Hadrianopolis Khora Kilisesi naos mozaiklerinde resmedilmiş gül motifleri incelendiğinde, haçvari motifi oluşturan kolların gül dalı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kiliselerin zemin mozaiklerini süsleyen bu haçvari motifler birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Bu farklılıklar, boyut, şekil, renk, tessera sayısı ve kolların hangi şekillerde son bulduğu şeklinde sıralanabilir.

Haçvari motiflerinin işlendiği rozetler, Hadrianopolis Khora Kilisesi'nde, orta ve yan neflerde bulunan hayvan figürlü panoların kenar ve köşelerinde yer alan

madalyon, kare ve rhombusların merkezine işlenmiştir. Hadrianopolis Dört Nehir Kilisesi'ndeki haçvari motifli rozetler, kuzey nef mozağında, düğümlerle birbirine bağlanmış madalyonların merkezinde bulunmaktadır. Rozetleri oluşturan güllerin işçiliğine bakıldığında birtakım farklılık olduğu göze çarpar. Bazılarında taç yapraklar iyi işlenmişken, bazılarında yapraklar hiç işlenmemiş ya da kötü işlenmiştir. Öyle ki bazıları gül formundan çok uzaklaşmış, adeta daire motifli gibi işlenmiştir. Yaprakların iyi işlendiği rozetlerde, haçın kolları gülün taç yapraklarını ikiye ayırmaktadır. Bazı örneklerde haç kolları gülden dışa taşkın yapılmışken bazılarında gülün içinde sınırlı tutulmuştur. Rozetlerin merkezindeki haçvari motifler, Yunan haçı ve çapraz haça olan benzerlikleri itibarıyla iki gruba ayrılabilir. Farklı biçimsel özelliklere sahip olmalarından dolayı, bunları kendi içlerinde de farklı tiplere ayırmak gereklidir.

Birinci gruptaki haçvari motifli rozetlerde, bitkisel bir dekor olarak tasarlanmış haçların kolları eşit ya da birbirine yakındır, bu özelliği itibarıyla *Yunan haçı* motifini andırmaktadır. Haçvari motifli rozetlerin birinci tipinde, kollar monokrom yeşildir ve düz sonlanmaktadır. Bazılarında, kolların birleştiği merkezi noktada farklı renkte tek tessera bulunmaktadır. Bunların rengi beyaz ve sarı olmak üzere değişkenlik gösterir. Hemen hemen tüm haçvari motiflerde dikkat çeken bir diğer husus, iki kolun birleştiği köşelere beyaz renkte birer tessera yerleştirilmesidir. Hadrianopolis mozaiklerini yapan sanatçılar, bunu yaparak rozetin merkezindeki haçvari motife, beş tesseradan oluşan bir "x" motifli, bir diğer deyişle çapraz haç motifli daha eklemiştir. Bahsi geçen haçvari motiflerde, kollarının uzunlukları ve tessera sayısı farklıdır. Dört Nehir Kilisesi'ndeki haçvari motifli rozetlerde, kolların uzunluğu ortalama 15 cm'dir, ancak bazı örneklerde bu uzunluk 18 cm'e kadar ulaşmaktadır. Kolları oluşturan tessera sayısı da ortalama 13 iken bazılarında 15 tesseraya yer verilmiştir. Khora Kilisesi'nde yer alan haçvari motifli rozetlerde, kolların uzunluğu 7-12 cm arasında değişirken, kolları oluşturan tessera sayısı 5-7 arasında değişmektedir. Khora Kilise'nin orta nef mozağındaki beç tavuğu, ördek, papağan, kuğu ve kaz figürlü panoların köşelerinde bu tipteki haçvari motiflerin işlendiği rozetler bulunmaktadır (Res. 7-8). Dört Nehir Kilisesi'nde ise sadece kuzey nefte, nefin

Resim 7
Khora Kilisesi Orta Nefindeki Papağan Figürlü Panonun Köşelerinde Bulunan Haçvari Motifli Rozetler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 8
Khora Kilisesi Orta Nefindeki Beç Tavuğu Figürlü Panonun Köşelerinde Bulunan Haçvari Motifli Rozetler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

merkezini oluşturan düğümlü madalyonların içinde, haçvari motifli rozetler işlenmiştir (Res. 9). Stilistik açıdan neredeyse birebir benzer özellikteki haçvari motifli rozetleri, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen birçok zemin mozağında görebilmek mümkündür. Dıbsi Faraj'da, surların dışındaki kilisenin (Eglise Hors-les-murs) 429 tarihli güney nef zemin mozağında, Misis-Mopsuhestia

Resim 9

Dört Nehir Kilisesi Kuzey Nefindeki Haçvari Motifli Rozetler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

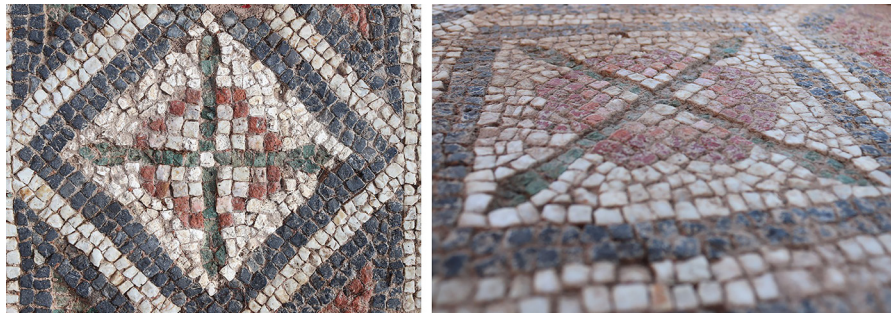

Bazilikası'nın 5. yüzyıla tarihlenen zemin mozağında, Stobi Piskopos Philip Kilisesi nartheksinin 5. yüzyıl zemin mozaği bordüründe, Bethlehem Shepherd's Field'teki Roof Şapeli ve aynı bölgedeki kutsal bir mağaranın 5. yüzyıla tarihlenen zemin mozaiklerinde, 491-518 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilen Arapaj Aziz Michael Bazilikası'nın 6. yüzyıla tarihlenen B odası zemin mozağında, 5. yüzyıl ikinci yarısı ile 6. yüzyıl ilk çeyreği arasında tarihlenen Kudüs Aziz John Kilisesi güney şapeli zemin mozağında ve Almyrida'daki kilisenin 5. yüzyıl sonu - 6. yüzyıl ilk çeyreği arasında tarihlenen naos zemin mozağında, Hadrianopolis'teki örneklerle birebir benzer haçvari motifli rozetler, madalyon, kare ve rhombus motiflerinin içinde işlenmiştir (Hoddinot 1963: pl. 41-42; Budde 1969: abb. 119; Tzaferis 1977: 89; Tsafsir et al. 1979: fig. 39; Donceel-Voute 1988: 83 fig. 52; Hidri - Hidri 2010: 35 abb. 29-31; Omari 2012: 117 figs. 2-3; Sweetman 2013: 258 pl. 48). 5. yüzyıl ikinci yarısı ile 6. yüzyıl ilk çeyreği arasında tarihlenen Horvat Berachot Kilisesi kriptası, 6. yüzyıla tarihlenen Kıbrıs Nea Paphos Chrysopolitissa Bazilikası ve Peyia Ayios Yeorgios Kilisesi Vaftizhanesi, 6.-7. yüzyılda yapılmış Rihab Meryem Kilisesi zemin mozaiklerindeki rozetlerin merkezinde de benzer haçvari motiflere yer verilmiştir (Tsafir et al. 1979: 317 figs. 37-38; Michaelides 1989: 196; Nassar - Turshan 2019: 10 fig. 8). Bunların Hadrianopolis'teki haçvari motiflerden farkı, kolların kesiştiği alanda daireye yer verilmiş olmasıdır. Haçvari motifli rozetler, Bizans veya Hıristiyan sanatına özgü motifler de değildir, benzer örnekleri Akdeniz coğrafyasındaki Helenistik ve Roma dönemi yapılarını süsleyen mozaiklerde de işlenmiştir. En benzerleri, günümüzde Antakya Mozaik Müzesi'nde sergilenen ve Roma dönemi tarihlenen çok sayıda zemin mozağında görülmektedir (Décor I: 190: pl. 125d pl. 130a; Cimok 2000: 123, 125, 195, 242, 282). Bu döneme ait haçvari motifli rozetlerin büyük çoğunluğu, Hadrianopolis'tekilerden farklı olarak, bir rhombus veya madalyon içinde değil, bitkisel tasarımlarla oluşturulmuş kare şekilli alanlar içerisinde bağımsız olarak resmedilmiştir. Oldukça benzer haçvari motifli rozetler, Side Tiyatrosu dış galerisindeki şapelin, 2.-3. yüzyılda yapılmış zemin mozağındaki daire motiflerinde karşımıza çıkmaktadır. Buradaki motifler, zemin mozağındaki dört kollu yıldız motiflerinin ortasındaki karelerin merkezinde yer alan dairelerin içinde bulunmaktadır (Yıldırım 2013: res. 330). Hadrianopolis'teki örneklerden farklı olarak bunların kolları daha kısa tutulmuştur, kollar üç-dört tesseradan oluşur ve daireden dışa taşıntı yapmamaktadır.

Rozetlerdeki haçvari motifin ikinci tipi, biçim ve ölçü bakımından birinci tipe oldukça benzerdir. İkinci tipteki farklar; kolların tomurcuk şeklinde sonlanması, kolların birinci tipe kıyasla hafif kıvrımlı yapılması ve kollarının *tessellatum* tabakasından hafif derinde yer alması şeklinde sıralanabilir. Bu tipteki haçvari motifli rozetler hem kuzey hem de güney nefteki hayvan figürlü panoların kenarlarında yer alan rhombusların içinde işlenmiştir (Res. 10). Bu tipi özel kılan en önemli özellik, kolların zemin mozaiği yüzeyinden hafif derinde yapılmış olmasıdır (Res. 11). Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'ne ait

Resim 10
Khora Kilisesi Güney Nefindeki Haçvari
Motifli Rozetler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 11
Khora Kilisesi Kuzey Nefindeki Haçvari
Motifli Rozetlerden Detay (Hadrianopolis
Kazı Arşivi).

zemin mozaiklerinde benzerine pek rastlanmayan, zeminden hafif derinde ele alınmış bu haçvari motifli rozetlerin ünik olduğu söylenebilir. Haç kollarının tomurcuk/yaprak şeklinde sonlandığı haçvari motifli rozetlerin benzerleri, 491-518 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilen Arapaj Aziz Michael Bazilikası'nın doğu bölümünü kaplayan zemin mozaikindeki bordürlerde ve Philippopolis Piskoposluk Kilisesi'nin 5. yüzyıl üçüncü çeyreğine tarihlenen güney nef zemin mozaikinde görülebilmektedir (Hidri - Hidri 2010: 35 abb. 31; Topalilov 2021: 304 fig. 4). Hadrianopolis'teki Geç Roma Konutu adlı yapının *cubiculum* bölümündeki zemin mozaikinde, kilisedekiyle aynı özelliklere sahip haçvari motifler, rhombus motiflerinin içindeki rozetlerde işlenmiştir (Res. 12).

İkinci gruptaki haçvari motifler, yayınlarda çapraz haç, *saltire* (*crux decussata*) ve *Aziz Andreas haçı* olarak adlandırılmaktadır (Clement 1886: 25; Meyer 1894: 181; Décor I: 64; Cimok 2000; Murray et al. 2013: 136; Belis 2016: 19; Meyer 2016: 172; Patacı - Lafli 2019: 72). Hıristiyan sanatında çapraz haç, Aziz/Havari Andreas'ın atribüsüdür. Aziz Andreas için çarmıha gerilme kararı verildiğinde, İsa'yla eşit olmadığı için, efendisi ve Mesih'i gibi haça gerilmeyi reddetmiş, farklı şekilde bir çarmıh talep etmiş ve kolları çapraz yerleştirilen çarmıhta şehit edilmiştir. Bu durum bazı kaynaklara göre havarinin alçakgönüllü olmasının ifadesidir. Bu sebeple de *Aziz Andreas haçı*, *saltire* veya çapraz haç olarak adlandırılan haç, alçakgönüllülüğün sembolü haline gelmiştir ve

Resim 12

Hadrianopolis Geç Roma Konutu Cubiculum
Zemin Mozaiği (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

bu azizin sembolü kabul edilmiştir (Ferguson 1961: 164-165; Murray et al. 2013: 136; Taş - Özcan 2015: 255). Hadrianopolis mozaiklerindeki rozetlerde işlenmiş, çapraz haçı anımsatan haçvari motiflerin, sembolik bir değer taşıyıp taşımadığı tartışmaya açıktır. Çapraz haçların veya haçvari motiflerin işlendiği rozetlerin, sadece Bizans'a özgü olmadığı, Roma dönemine tarihlenen birçok yapının zemini süsleyen mozaiklerde de işlendiği bilinmektedir. Özellikle Geç Antik Çağ'ın başında popülerlik kazanan çapraz haçlı ve haçvari motifli rozetleri, Akdeniz havzasındaki sivil, idari ve dini işlevli birçok yapının zemin mozaığında görülebilmektedir (Décor I: 64 pl. 25a, ol. 134c; Cimok 2000: 195, 242; Kandeler - Ullrich 2009: 4217; Belis 2016: 19).

Çapraz haça benzer haçvari motifli rozetler, Hadrianopolis Khora Kilisesi'nin orta ve yan neflerinin zemin mozaiklerinde karşımıza çıkmaktadır. Renk, ölçü, biçim ve işçilik açısından, birinci gruptaki haçvari motifli rozetler ile oldukça benzerdir. Sadece, orta nefteki boz kaz figürlü panonun sağ ve sol köşelerine yerleştirilmiş madalyonlar içindeki rozetlerde görülen haçvari motifler, tipolojik açıdan diğerlerinden farklıdır. Rozetlerdeki haçvari motifler, kolların sonlanma şekline göre üç tipe incelenebilir. Birinci ve ikinci tip, ilk gruptaki haçvari motifli rozetlerdekiyle aynı özelliklere sahiptir, sadece çapraz yerleştirilmiştir. Birinci tipteki haçvari motifler, orta nefteki kuğu figürlü panonun sağ ve sol üst köşelerindeki rozetlere işlenmiştir (Res. 13). İkinci tipteki haçvari motifler, güney nef zemin mozağını süsleyen panelde, kuzeydoğu köşedeki kare panonun merkezinde bulunan rozette görülebilmektedir (Res. 14). Üçüncü tipteki haçvari motifler, orta nefteki boz kaz figürlü panonun sağ ve sol üst köşesinde yer almaktadır (Res. 15). Üçüncü tipteki haçvari motiflerin, diğerlerinden farkı kolların üç loplu yaprak şeklinde sonlanmasıdır. Bu haliyle zambak motifini de çağrıştırmaktadır. Hadrianopolis mozaiklerinin motif repertuarı içerisindeki bu haçvari motifli rozetler, Bizans döneminde, birinci gruptaki haçvari motifli rozetler kadar yaygın değildir. Uzuncaburç Zeus Tapınağı Kilisesi'nin 5. yüzyıl civarına tarihlenen zemin mozaığında, ikinci tip haçvari motifli rozetlerle neredeyse birebir benzer örnekler rastlanılmaktadır (Tülek 2006: 117 fig. 6). Balatlar Yapı Topluluğu'nun 6. yüzyıl başlarına tarihlenen zemin mozaiklerinde, bordürlerin içerisinde, birinci ve üçüncü tiptekilerle neredeyse birebir aynı özelliklere sahip haçvari motifli rozetler görülebilmektedir (Koroğlu - Tok 2018: res. 4-5). Balatlar'daki motiflerle olan benzerlik, bu motiflerin aynı bölgedeki,

Resim 13
Khora Kilisesi Orta Nefindeki Kuğu Figürlü Panonun Köşelerinde Bulunan Haçvari Motifli Rozetler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 14
Khora Kilisesi Güney Nefinin Kuzeydoğu Köşesindeki Haçvari Motifli Rozet (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 15
Khora Kilisesi Orta Nefindeki Boz Kaz Figürlü Panonun Köşelerinde Bulunan Haçvari Motifli Rozetler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

yani Paphlagonia sınırlarındaki yapılarda yapılmış olmasıyla açıklanabilir. Bu bölgedeki mozaikler, belki de aynı mozaik sanatçıları tarafından yapılmış olabilir. Soughane Sud Kilisesi güney nefinin 5.-6. yüzyıla tarihlenen zemin mozağında, haçvari motifli rozetler vardır, ancak bunlar stilistik açıdan Hadrianopolis örneklerinden farklıdır. Buradaki haçvari motifin kolları, bitki saplarından ziyade sivri yapraklara benzemektedir (Donceel-Voute 1988: 315 fig. 307). Zahrani'deki bir vaftizhanenin, 5-6. yüzyıla tarihlenen zemin mozağında üçüncü tipteki haçvari motiflere benzer motifler bulunmaktadır, ancak bunlardaki yapraklar iki lopludur ve kolların kesiştikleri alanda tek tessera yerine daireye yer verilmiştir (Donceel-Voute 1988: 434 fig. 434).

Hadrianopolis Dört Nehir Kilisesi güney nef zemin mozağında, oldukça küçük boyutlu ve çapraz haçları anımsatan haçvari motifler görülebilmektedir. Zemin mozağının üç farklı noktasında yer alan sepet motifli, boğa figürlü ve yazıtlı panoların köşelerinde yer alan haçvari motifler, uzaktan bakıldığında bitkisel motifleri andırmaktadır (Res. 16). Bu motifler, yayınlarda monokrom haç, çapraz haç, püsküllü/uçları süslü haç ve *saltire* olarak tanımlanmaktadır (Décor I: 30-31 pl. 4-5; Patacı 2012: 123-124; Evcim 2023: 339). Bahsi geçen haçvari motiflerin karakteristik özellikleri; monokrom siyah renkli olmaları, kolların üç tesseredan oluşması ve “v” şeklinde içbükey sonlanması, kolların birleştiği alanda tek tessera yerine daireye yer verilmesidir. Güney nefteki panoların kenarlarında ve nefi dolduran yarım daire motiflerinin ortasında, bu haçvari motiflerin yarım

Resim 16

Dört Nehir Kilisesi Güney Nefindeki Yazıtlı Pano'nun Köşelerinde Bulunan Haçvari Motifler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

halleri de işlenmiştir. Yukarıda tanıtılan haçvari motiflerin kutsal bir anlam taşıdığını söylemek oldukça güçtür. Bunların zemin mozaiklerinde dekoratif unsurlar olarak kullanıldığı söylenebilir. Daha önce de belirtildiği üzere, bu haçlar uzaktan bakıldığında, haçtan ziyade bitkisel tasarımları andırmaktadır ve oldukça küçük boyutlu yapılmışlardır. Kutsal bir anlamı olan veya sembolik değer taşıyan haçların özel bir alanda, daha büyük ölçekli tasarlanması beklenmektedir. Oysa bunlar oldukça küçük boyutludur ve kompozisyonda sürekli tekrarlanmıştır. Roma dönemi zemin mozaiklerinde de işlenmiş olan bu haçvari motiflerin benzerlerini, Porec'teki 4. yüzyıl Hıristiyan yapısı, Djemila Creconius Bazilikası (412-420), Khan Khalde Aşağı Kilise (503-506) ve Seyitgazi Kilisesi (5.-6. yüzyıl) gibi bazı Bizans dönemi yapılarının zemin mozaiklerinde görebilmek mümkündür (Lavin 1963: 239 fig. 93; Décor I: pl. 4d-k, pl. 5c, pl. 15h, pl. 20d, Donceel-Voute 1988: 390 fig. 375; Cimok 2000: 89, 115, 123; Buzov 2011: 180 fig. 8; Evcim 2023: 338 res. 11). Bunların tasarımları genel itibarıyla birbirlerine benzemektedir, sadece tessera sayısı ve boyutları arasında küçük farklılıklar bulunmaktadır.

Hadrianopolis kiliseleri zemin mozaiklerinde, küçük boyutlu Yunan haçını anımsatan geometrik motifler de yer almaktadır (Res. 17-19). Hellenistik Çağ'dan beri kullanılan bu motifler, buldukları alanlardaki iç içe geçmiş, grift bir tasarım olan, kare veya rhombusların çekirdeğini meydana getirmektedir. Bu sebeple bahsi geçen geometrik motifleri, haç veya haçvari motif olarak tanımlamak pek doğru olmayabilir. Biçimsel özelliği itibarıyla "+" şekline benzeyen motiflerin sembolik anlam taşıdığını söylemek de zordur. Bunlar bilimsel yayınlarda küçük haç, küçük Yunan haçı, düz haç, basit haç, merkezi haç, dört kolu eşit haç, eşit kollu haç (*central cross, croisette, crosslet, equal-armed cross, small Greek cross*) olarak adlandırılmaktadır (Ovadia 1980: 21-23; Décor I: 18, 30, 174 pl. 4a-115a; Décor II: 40; Tok vd. 2013: 89; Madden 2014: 7; Habas 2020a: 163 fig. 14; Popova 2022: 27 fig. 3). Bazı yayınlarda "artı (+)" motifi olarak da tanımlanmıştır (Çelik 2021: 70 res. 37). Buldukları alanlar, boyutları ve tasarımları bir arada değerlendirildiğinde, bahsi geçen

Resim 17
Kuzeybatı Nekropol Kilisesi Bema Mozağindeki Haç/Artı Motifine Benzer Geometrik Motifler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 18
Khora Kilisesi Ota Nefindeki Haç/Artı Motifine Benzer Geometrik Motifler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

Resim 19
Khora Kilisesi Apsis Mozağı Ana Bordüründeki Haç/Artı Motifine Benzer Geometrik Motifler (Hadrianopolis Kazı Arşivi).

motiflerin, haç veya haçvari motif olmadıkları, sembolikten ziyade dekoratif amaçlı yapıldıkları söylenebilir. Yukarıda bahsedilen motifler, sadece Bizans veya Hıristiyan sanatına özgü bir motif de değildir. Özellikle Roma döneminde yaygın kullanımı olan bu desenler, pek çok yapının zemin mozağında dekoratif bir unsur olarak kullanılmıştır. Roma'nın egemen olduğu Akdeniz coğrafyasındaki birçok yapının zemin mozağında bu motifle karşılaşılacaktır. (D'Écor I: pl. 3o, pl. 4a, pl. 5b, pl. 27c, pl. 28e; Cimok 2000: 54-55, 62, 96, 120, 137; Tok 2011: 54-55 figs. 6-8; Gutzwiller - Çelik 2012: 575-576 figs. 2-4). Erken Bizans döneminde de oldukça sık tercih edilmiş bu motif, Hadrianopolis kiliselerinde olduğu gibi, Bizans coğrafyasındaki birçok kilise, sinagog ve farklı işlevdeki binaların zemin mozaiklerini süslemiştir. (Donceel-Voute 1988: 51 fig. 82; Michaelides 1989: 196; Tülek 2006: fig. 5; Can 2009: 9 fig. 15; Balty 2011: 318-323 pl. II-VII; Tok vd. 2013: 88-89 res. 95; Arinat 2014: 45 fig. 4; Demirer 2017: levha 38.3; Habas 2018: 105 fig. 14; Çelik 2021: 59-69 res. 11, 24, 37; Topalilov 2021: 305 fig. 5; Popova 2022: 271-276 figs. 3, 9a, 11,12; Topalilov 2022: 322 fig. 6).

Sonuç

Dünyanın en eski ve en evrensel sembollerinden biri olan, geçmişi İÖ 10.000’li yıllara kadar uzanan, geçmişten günümüze birçok medeniyet için farklı anlamlar taşıyan haç, Hıristiyan ve Bizans kültüründe, Hz. İsa’nın ve çarmıha gerilişinin sembolü olarak kabul edilir. Zamanla Hıristiyanlığın en önemli sembolü haline gelen haç; Hıristiyanlık, kilise, fedakârlık, kefarete ve kurtuluşu da simgelemektedir (Clement 1886: 3; Meyer 1894: 181; Dalton 1911: 336; Ferguson 1961: 164; Syndicus 1963: 103-112; Hachlili 2009: 226; Avşar 2010: 115; Taş - Özcan 2015: 248-249; Eser 2020: 37).

Hıristiyanlığın en önemli değerlerinden biri kabul edilen haç, 4. yüzyılın sonları ile 5. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki süreçte ortaya konmuş Bizans mozaiklerinde sık kullanılan motiflerden biri olmuştur. Bunların bazıları, bu çalışmada belirtildiği üzere sembolik değer taşıyan, birçoğu da dekoratif bir unsur olarak yapılmıştır. 427 yılındaki *Theodosius Novellasi*’nda, zeminde haç motifi yapılmasının yasaklanması ve buradaki kararın kilise tarafından onanmasıyla, zemin mozaiklerinde haç ve haçvari motiflerin yapımı azalmaya başlamış, ancak son bulmamıştır (Dalton 1911: 712; Mango 1986: 36; Rodley 1994: 35; Hachlili 2009: 91; Habas 2015: 54; Blume - Frier 2016: 227-229). Hadrianopolis kiliseleri zemin mozaiklerindeki haç ve haçvari motifler de 427’den sonraki süreçte, 5. yüzyıl ortası-6. yüzyıl ilk çeyreği arasında yapılmıştır. Zemin mozaiklerindeki bu motiflerden çok azı sembolik anlam taşıyan, çoğunluğu dekoratif birer motiftir. Bu sebeple sembolik anlam taşıyanlar bu çalışmada haç olarak tanıtılırken, haç veya haça benzer olan ve sembolik değer taşımayan, daha doğrusu İsa, kilise ve Hıristiyanlığı simgelemeyen motifler haçvari motifler olarak adlandırılmıştır. Hadrianopolis Khora Kilisesi naosunun doğu ucunda yer alan yazıtın başlangıcındaki Latin haçı ve Dört Nehir Kilisesi güneydoğu kapı eşiğini süsleyen mozaik panodaki *Malta haçı*, sembolik değer taşımaktadır. İsa’nın çarmıha gerilişinin yanı sıra çok sayıda sembolik anlam taşıyan Latin haçının Bizans dönemi mozaik yazıtlarının başlangıç kısımlarında yer alması, metinde belirtildiği üzere 4. yüzyıldan beri süregelen bir gelenektir. Khora Kilisesi mozaik yazıtındaki haç motifi ise Bizans döneminden günümüze ulaşan Anadolu’daki nadir örneklerden biridir. Dört Nehir Kilisesi’nde yer alan *Malta haçı* motifi, bulunduğu konum itibarıyla *apotropaik* anlam taşır. Hem *apotropaik* anlam taşıması hem de Anadolu’daki az sayıdaki örnekten biri olması, bu motifi önemli kılmaktadır.

Haç motifi, sadece sembolik anlam taşıyan bir motif de değildir. Antik ve Geç Antik Çağ’a ait birçok yapının zemin mozaiklerindeki geometrik tasarımlarda haç motifine yer verilmiştir. Bunlar sembolik anlam taşımaktan ziyade dekoratif bir unsur olarak kullanılmışlardır (Avi-Yonah 1933: 136-181; Kitzinger 1970: 639; Lassus 1947: 297). Hadrianopolis mozaik repertuarı dahilindeki haçı anımsatan haçvari motiflerin çoğunluğu, daha önce belirtildiği üzere dekoratif amaçlı yapılmıştır. İlk bakışta geometrik ve bitkisel tasarımları anımsatan, bazıları oldukça küçük boyutlu ele alınmış bu haçvari motiflerin, zemin mozaiklerinde sıkça tekrarlanması, bordürler ve panolar içerisinde bantlar halinde yapılması, özel bir alan içerisinde bulunmaması ve vurgulanmamış olmaları gibi hususlar, bunların sembolik anlam içermediğine, dekoratif amaçlı yapıldıklarına işaret etmektedir. Yukarıda bahsi geçen haçvari motifler, sadece Hıristiyan ve Bizans sanatına özgü motifler de değildir. Bunların oldukça benzer, hatta birebir aynı örnekleri, metinde de belirtildiği üzere, Pagan mabetlerinin zemin mozaiklerinde işlenmiştir. Bu durum da yukarıda bahsi geçen haçvari motiflerin dekoratif amaçlı yapıldıkları görüşünü doğrulamaktadır. Bunlardan

haçvari motifli rozetleri ayrı değerlendirmek gerekir. Bahsi geçen rozetlerin haçlı ve haçsız olan örnekleri, Hellenistik ve Roma dönemi ait çok sayıda yapıların zemin mozağında görülmektedir. Bu dönemin rozetlerindeki haçvari motifler, haçtan ziyade yıldızı andırmaktadır, çubuklar büyük oranda düz değildir. Erken Bizans dönemine gelindiğinde, haçvari motifli rozetlerin sayısında artış izlenebilmektedir. Bunların merkezine yerleştirilen haçvari motiflerin kolları, sembolik değer taşıyan haçlar gibi düz tutulmuştur. Bunun yanında bitkisel tasarımı andırdığı için kolların hafif kıvrımlı yapıldığı örnekler de rastlanmaktadır. Metinde de açıklandığı üzere, Pagan sanatında aşk, güzellik, umut ve tutkunun simgesi olan gül, Hıristiyan sanatında Meryem'i sembolize eden ve ona atfedilen çiçeklerden biri haline gelmiştir (Clement 1886: 20; Hulme 1892: 199-200; Kandeler - Ullrich 2009: 4217; Fırcaş et al. 2015: 193-194). Dolayısıyla Meryem'in sembolü kabul edilen güllerin merkezinde yer alan haç/haçvari motiflerin kutsal bir anlam taşıdığı ileri sürülebilir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere, bunların bitkisel tasarımı andırması, mozaik kompozisyonlar içerisinde sürekli tekrarlanması ve özel bir alanda yapılmamış olmaları dekoratif amaçlı yapıldıklarına da işaret eder.

Kökleri prehistorik dönemlere kadar uzanan haç motifinin, İsa'nın çarmıha gerilmesiyle birlikte Hıristiyanlığın en kutsal sembolü haline dönüşmesi su götürmez bir gerçektir. Buna paralel olarak Hıristiyanlarca çeşitli türlerde, haç biçimli eserler üretilmiş ve resim sanatında önemli miktarda haç motifi işlenmiştir. Bizans sanatı dahilindeki haç motiflerinin bir kısmını zemin mozaiklerinde görebilmek mümkündür. Bu yayında da Hadrianopolis kiliseleri zemin mozaiklerinde kendine yer bulan haç ve haçvari motifler incelenmiştir. Haç motifi denince akla gelen ilk şey, bu motifin kilise, Hıristiyanlık ve İsa başta olmak üzere pek çok aziz ve havarinin sembolü olduğudur. Ancak, Hadrianopolis mozaiklerinde de görüldüğü üzere çok sayıda haç ya da haçvari motif, tıpkı Helenistik ve Roma dönemi mozaiklerinde olduğu gibi dekoratif öğe olarak da yapılmıştır. Bu çalışmanın amaçlarından biri, her haç motifinin kutsal anlam taşımadığı, bazılarının dekoratif amaçlı yapıldıkları açıklayabilmektedir. Yayın kapsamında, Hadrianopolis mozaiklerindeki haç ve haçvari motiflerin, Bizans coğrafyasındaki onlarca örnekle kıyaslanmış ve stilistik analizi yapılmaya çalışılmıştır. Ulaşılan sonuçlardan ilki, sembolik değere sahip haç motiflerinin, özel bir alana yerleştirildikleri ve Bizans öncesi döneme ait haç ya da haçvari motiflerden farklı tarzda yapıldıklarıdır. Dekoratif öğe/motif olarak kullanılan haçlar, daha doğrusu haçvari motifler ise stilistik özellikleri ve boyutları açısından, Antik Çağ örnekleriyle benzer özellikler sergilemektedir. Ayrıca dekoratif amaçlı yapılan haçvari motifler, mozaiklerin hemen her yerinde bulunur ve kompozisyonlar içerisinde sürekli tekrarlanır.

Zemin mozaiklerinde haç motifi yapılması, metin içerisinde birçok yerde değinildiği üzere, 427 yılında ve 6. yüzyılda, farklı ferman ve kanunlarla yasaklanmıştır. Hadrianopolis'te olduğu gibi Bizans sınırlarındaki birçok kentte yapılmış zemin mozaiklerine bakılarak, alınan kararların her yerde tamamen uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Hadrianopolis mozaiklerinin karşılaştırıldığı, Bizans dönemine ait onlarca zemin mozağından anlaşılacağı üzere, 7. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen zemin mozaiklerinde, haç motifi sayısı giderek azalmıştır. Özellikle 8. yüzyıl ve sonrasında yapılmış zemin mozaiklerinde haç motifi sayısı yok denecek kadar azdır. Bu sürece bakılarak, zemin mozaiklerinde haç motifi yapımının son bulmasının, İkonoklazma akımıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bilindiği üzere 726 yılında başlayan İkonoklazma akımıyla Bizans resim sanatında sert kurallar alınmış ve imparatorluğun çoğu yerinde bu kurallar uygulanmıştır. Alınan kararlar doğrultusunda haç motifinin resim

sanatında kapladığı hacim artmıştır (Cormack 1977: 35-44; Köroğlu 1994: 154-155; Brubaker-Haldon 2001: 19-24). Ancak, bunlar zeminde değil, duvar ve örtü sistemini süsleyen mozaik ve fresklerde kendine yer bulmuştur (Cormack 1977: 35-44 figs. 2, 4, 7; Brubaker-Haldon 2001:19-24 figs. 1, 10, 14, 18) Sonuç olarak İkonoklazma akımıyla birlikte zemin mozaiklerinde haç motifi işlenmesinin son bulunduğu söylenebilir. Bu çalışmada, haç motiflerinin Bizans dönemi içerisinde geçirdiği değişim ve gelişim de izlenmeye çalışılmıştır. 427 yılı öncesindeki süreçte, zemin mozaiklerinde görülen haç motiflerinin oldukça büyük boyutlu oldukları, hatta içlerinde farklı geometrik ve bitkisel motifler ile figüratif unsurların resmedildiği görülmektedir. 427'deki yasak sonrasında, istisnai bazı örnekler dışında, haç motifi boyutunun küçüldüğü izlenebilmektedir. Hatta bu tarihten sonra oldukça belirgin olarak yapılan haçlardan ziyade, küçük ve dikkat çeken, bitkisel veya geometrik tasarımlar şeklinde yapılmış haçvari motiflerin mozaiklerde kapladığı alan artmaya başlamıştır. Bu çalışmada, Bizans döneminde, zemin mozaiklerinde ortaya konmuş haç ve haçvari motiflerin stilistik analizinin tam anlamıyla yapıldığı söylenemez. Çünkü bugüne kadar yapılan yayınlarda bu konuya pek fazla değinilmemiş, bazı yayınlarda bunlar tek kelimeyle, “haç” ya da “haçvari” motif şeklinde tanımlanarak basitçe geçiştirilmiştir. Bazı yayınlarda düşük kalitede görsellere yer verilmesi ve detay fotoğrafların bulunmaması da böyle bir analiz yapmaya engel taşıyan durumlardır. Bu çalışmayla gerçekleştirmek istenen şeylerden biri de zemin mozaiklerinde yapılmış, dekoratif ya da sembolik olsun tüm haç ve haçvari motiflere dikkat çekmek ve bu konuda farkındalık oluşturmaktır. Böylece basit gibi görülen bu motiflerinin, detaylı araştırılıp stilistik analizleri yapılmasıyla, tarihsel süreçleri hakkında net sonuçlara ulaşılabilir. Bu sonuçlar doğrultusunda, epigrafik kaynaklar eksikliğiyle tarihlendirme sorunsalı yaşanan bazı kiliselerin hangi dönemde inşa edildiği veya bunların zeminlerini süsleyen mozaiklerin hangi tarihte yapıldığı gibi sorular çözümlenebilir.

Hadrianopolis kiliseleri zemin mozaiklerinde görülen haç motifleri, Türkiye sınırları içerisinde bulunan ve Erken Bizans dönemine tarihlenen zemin mozaiklerinde görülen nadir haç motifleri arasında yer almaktadır. Kent mozaiklerindeki haç ve haçvari motiflerin çoğunluğu, aynı dönemde ortaya konmuş motiflerle benzer özellikler sergilemektedir. Bununla birlikte, kendine has özelliklere sahip haç ve haçvari motiflerle de karşılaşmaktadır. Khora Kilisesi yan neflerinde görülen, kollarının *tessellatum* tabakasından hafif derinde yapılmış olan haçvari motifli rozetlerin benzerlerine Bizans mozaik sanatı içerisinde pek rastlanmamaktadır. Bu durum, Hadrianopolis mozaikleri içerisinde yer alan bazı haçvari motiflerin ünik olabileceğine işaret eder. Kentteki çoğu haç ve haçvari motifin, 427 yılındaki yasaktan sonra, 5. yüzyıl ortası ile 6. yüzyıl ilk çeyreği arasındaki süreçte yapılmış olmaları da bunları önemli kılmaktadır. Bu çalışmada kapsamında, kent mozaiklerindeki haç ve haçvari motifler tüm yönleriyle irdelenmiş, kendinden önceki ve sonraki dönemlerde ortaya konmuş onlarca örnekle kıyaslanarak mozaik sanatındaki önemi ve yeri vurgulanmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar – Bibliography

- Akaslan et al. 2015 M. Akaslan - D. Demirci - Ö. Perçin - G. Labarre, “L’*église paléochrétienne de Bindeos (Pisidie)*”, *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)* XXIII, 151-178.
- Arav et al. 1990 R. Arav - L. di Segni - A. Klöner, “An Eight Century Monastery near Jerusalem”, *Liber Annuus* 40, 313-320.
- Arinat 2014 M. Arinat, “Byzantine glass Mosaics excavated from the “Cross Church”, Jerash, Jordan: an Archaeometrical Investigation”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14/2, 43-53.
- Avi-Yonah 1933 M. Avi Yonah, “Mosaic Pavements in Palestine”, *QDAP* 2, 136-181.
- Avşar 2010 L. Avşar, “Antik Yunan Seramiklerindeki Haç ve Çarkifelek Simgeleri ve Bunların Avrasya, Anadolu ve Mezopotamya Kültürlerindeki Muhtemel Kaynakları”, *Mukaddime* 3, 115-141.
- Balty 2001 H. Balty, “Doro Levi, “Antioch Mosaic Pavement”: Cinquante ans Après”, *Byzantion* 71/2, 303-324.
- Belis 2016 A. Belis, *Roman Mosaics in the J. Paul Getty Museum, Los Angeles*.
- Blume - Frier 2016 F. H. Blume - B. W. Frier, *The Codex of Justinian: A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text, Vol. I, Cambridge*.
- Britt 2003 K. C. Britt, *Mosaics in the Byzantine Churches of Palestine: Innovation or Replication*, Unpublished PhD Thesis, Department of History of Art, Indiana University.
- Brubaker - Haldon 2001 L. Brubaker - J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources: An Annotated Survey*, Aldershot- Burlington USA-Singapore-Sydney.
- Budde 1969 L. Budde, *Antike Mosaiken In Kilikien: Band I, Frühchristliche Mosaiken in Misis-Mopsuestia, Recklinghausen*.
- Buzov 2011 M. Buzov, “The Early Christian Mosaics with Inscription in Croatia”, M. Şahin (ed.), *11th International Colloquium on Ancient Mosaics, Bursa*, 171-192.
- Campbell 1979 S. D. Campbell, “Roman Mosaic Workshops in Turkey”, *AJA* 83/3, 287-292.
- Can 2009 B. Can, “Erzincan Altıntepe Church With Mosaic”, *JMR* 3, 5-13.
- Cimok 2000 F. Cimok, *Antioch Mosaics, İstanbul*.
- Clement 1886 C. E. Clement, *A Handbook of Christian Symbols and Stories of the Saints*, Boston.
- Cormack 1977 R. Cormack, “The Arts during the Age of Iconoclasm”, A. Bryer - J. Herrin (eds.), *Iconoclasm, Birmingham*, 35-44.
- Çelik 2021 Ö. Çelik, “İncirli Köyü Martyrium Mozaikleri ve Hatay Mozaikleri Arasındaki Yeri”, *JMR* 14, 53-77.
- Çelikbaş - Verim 2021 E. Çelikbaş - E. Verim, “Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi’nin Bema ve Apsis Mozaikleri”, *JMR* 14, 79-99.
- Daloğlu 2011 E. Ö. Daloğlu, *Anadolu’da Erken Bizans Dönemi Figürlü Zemin Mozaikleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale
- Dalton 1911 O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford.
- Décor I C. Balmelle – M. Blanchard Lemée – J. Christophe – J.-P. Darmon – A.-M. Guimier Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, *Le Décor géométrique de la mosaïque romaine I*, Paris, 1985.
- Décor II C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J.- P. Darmon – S. Gozlan – M. P. Raynaud, *Le Décor géométrique de la mosaïque romaine II*, Paris, 2002.
- Demirer 2017 Ü. Demirer, *Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika Taban Mozaikleri*, Balti.
- Donceel-Voute 1988 P. Donceel-Voute, *Les Pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban: Décor, archéologie et liturgie*, Louvain.
- Eliüşük - Karakaş 2022 M. Eliüşük - G. Karakaş, “Paphlagonia Hadrianopolisi’nde Kare Planlı Yapıda Bulunan Pontic Sigillata Grubu Seramikleri”, *TÜBA-AR* 30, 203-220.
- Eser 2011 E. Eser, *Kelenderis Agora Bazilikası Zemin Mozaığı Üzerindeki Hayvan Betimlemeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Eser 2020 M. A. Eser, *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Litürjik) Eşyalar*, Ankara.
- Evcim 2023 S. Evcim, “Eskişehir ve Çevresindeki Bizans Dönemi Yapıları”, *AÜSBD* 23/1, 325-352.
- Fârçaş et al. 2015 C. P. Fârçaş - V. Cristie - S. Fârçaş - T. M. Ursu - A. Roman, “The Symbolism of Garden and Orchard Plants and Their Representation in Paintings (I)”, *Contributii Botanice* 50, 189-200.

- Ferguson 1961 G. Ferguson, *Signs & Symbols in Christian Art*, London, Oxford and New York.
- Gökalp 2017 Z. D. Gökalp, *Kütahya Müzesi Bizans Sikkeleri*, Ankara.
- Gutzwiller -Çelik 2012 K. Gutzwiller - Ö. Çelik, "New Meander Mosaics from Antioch", *AJA* 116/4, 573-623.
- Habas 2015 L. Habas, "Crosses in the Mosaic Floors of Churches in Provincia Arabia and Nearby Territories, Against the Background of the Edict of Theodosius II", *JMR* 8, 33-60.
- Habas 2018 L. Habas, "Early Byzantine Mosaic Floors of the Church at Ozem, Israel", *JMR* 11, 97-120.
- Habas 2020a L. Habas, "The Appearance of Crosses in Mosaic Floors in the Churches of Israel, and the Edict of Emperor Theodosius II. Rule and Reality", A. Coniglio - A. Ricco (eds.), *Holy Land Archaeology on Either Side: Archaeological Essays in Honour of Eugenio Alliata*, Milano.
- Habas 2020b L. Habas, "The Mosaic Floors of the Church at Hazor-Ashdod, Israel", *JMR* 13, 109-138.
- Hachlili 2009 R. Hachlili, *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends Selected Studies*, Leiden and Boston.
- Hidri - Hidri 2010 H. Hidri - S. Hidri, *Die Frühchristliche Basilica in Arapaj/Durrës (Albanien)*, Wien.
- Hoddinot 1963 R. F. Hoddinot, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, New York.
- Hodges 2017 R. Hodges, *The Archaeology at Mediterranean Place Making: Butrint and the Global Heritage Industry*, London.
- Hulme 1892 F. R. Hulme, *Symbolism in Christian Art*, London.
- Kalkan - Çelikbaş 2022 E. Kalkan - E. Çelikbaş, "New Findings from Prehistoric Period in Western Black Sea Region: Hadrianopolis (Karabük-Eskipazar) Prehistoric Pottery", *KAREN* 8/16, 417-431.
- Kandeler - Ullrich 2009 R. Kandeler - W. R. Ullrich, "Symbolism of plants: examples from European-Mediterranean culture presented with biology and history of art", *Journal of Experimental Botany* 60/15, 4217-4218.
- Kaya 2021 M. Kaya, "Kapadokya Bölgesi Duvar Resimlerinde Kutsal Anlam Taşıyan ve Apotropaik Etkili Motifler", *Art-Sanat Dergisi* 16, 409-435.
- Keleş vd. 2014 V. Keleş - E. Çelikbaş - A. Yılmaz, "Paphlagonia Hadrianopolis'i", H. Kasapoğlu - M. A. Yılmaz (haz.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı*, Ankara, 271-290.
- Kitzinger 1951 E. Kitzinger, "Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics: I. Mosaics at Nikopolis", *DOP* 6, 81-122.
- Kitzinger 1970 E. Kitzinger, "The Threshold of the Holyshrine: Observations on the Floor Mosaics at Antioch and Bethlehem", P. Granfield - J. A. Jungman (eds.), *Kyriakon: Festschrift Johannes Quasten, Vol II, Münster Westfalen*.
- Köroğlu 1994 G. Köroğlu, *Bizans Sanatında İkonoklazma Dönemi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- Köroğlu - Tok 2018 G. Köroğlu - E. Tok, "Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler", *JMR* 11, 121-135.
- Lassus 1947 J. Lassus, *Sanctuaires Chréties de Syrie*, Paris.
- Lavin 1963 I. Lavin, "The Hunting mosaics of Antioch and Their Sources. A study of Compositional Principles in the Development of Early Medieval Style", *DOP* 17, 179-286.
- Madden 2014 A. M. Madden, *Corpus of Byzantine Church Mosaic Pavements from Israel and the Palestinian Territories*, Leuven.
- Mango 1986 C. Mango, *The Art of the Byzantine Empires 312-1453*, Toronto, Buffalo and London.
- Meyer 1894 F. S. Meyer, *A Handbook of Ornament*, New York.
- Meyer 2016 F. S. Meyer, *A handbook of Ornament*, İstanbul.
- Michaelides 1989 D. Michaelides, "The Early Christian Mosaics of Cyprus", *BibAr* 52/4, 192-202.
- Murray et al. 2013 P. Murray - L. Murray - T. D. Jones, *The Oxford Dictionary of Christian Art & Architecture*, Oxford.
- Nassar - Turshan 2019 M. Nassar - N. Turshan, "Geometric Decoration Mosaics of Rihab: A Comparative Study", *Adamatu* 39, 7-15.
- Omari 2012 E. Omari, "The Mosaics with Animal Theme in the Southern Adriatic Between 4th and 6th century A.D.: Decorative and Iconographic Schemes in Comparison", *JMR* 5, 115-129.
- Ovadia 1980 A. Ovadia, *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics: A Study of their Origin in the Mosaics from the Classical Period to the Age of Augustus*, Roma.

- Pataacı 2011 S. Pataacı, "Paphlagonia Hadrianoupolis'i Hamam A ve A Kilisesi Mozaikleri", JMR 4, 27-50.
- Pataacı 2012 S. Pataacı, Paphlagonia Hadrianoupolis'i Mozaik ve Fresko Buluntuları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Pataacı - Laflı 2019 S. Pataacı - E. Laflı, Hadrianoupolis IV: Early Byzantine mosaics and frescoes from northwestern central Turkey, Oxford.
- Popova 2022 V. Popova, "Chrismons and Crosses on the Late Antique Mosaic Pavements from Bulgaria", JMR 15, 267-284.
- Rodley 1994 L. Rodley, Byzantine Art and Architecture: An introduction, Cambridge.
- Siegelmann 1974 A. Siegelmann, "A Mosaic Floor at Caesarea Maritima", IEJ 24/3-4, 216-221.
- Sweetman 2013 R. J. Sweetman, The Mosaics of Roman Crete: Art, Archaeology and Social Change, New York.
- Syndicus 1963 E. Syndicus, Early Christian Art, J. R. Foster (çev.), New York.
- Taş - Özcan 2015 T. Taş - F. Özcan, "MS 4.-/7. Yüzyıllar Arasında Haç Motiflerinin Gelişimi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 21, 247-275
- Tiryaki 2016 A. Tiryaki, "Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi'nin Geometrik Desenli Taban Mozaikleri", OLBA XXIV, 505-534.
- Tok 2008 E. Tok, "Kuzey Lydia'da Bir Kiliseye Ait Zemin Mozaikleri: Manisa Gördes Çağlayan Köyü Yakınlarındaki Kilise Kalıntısı", M. Şahin (ed.), IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü, Bursa, 155-159.
- Tok 2011 E. Tok, "A New Mosaic Unearthed by an Illicit Excavation in Alasehir (Philadelphia)", JMR 4, 51-66.
- Tok vd. 2013 E. Tok - A. Talaman - M. Atıcı, "Nymphaion (Kemalpaşa) Yakınlarında Bir Roma Villasının Mozaikleri: Eski Ahit Öyküleri Üzerine Bir Yorum", JMR 6, 59-105.
- Topalilov 2021 I. Topalilov, "The Impact of Constantinopolitan Liturgy on the Mosaic Pavements in the Christian Basilicas in Thrace during the Second Half of 5th C.", JMR 14, 301-318.
- Topalilov 2022 I. Topalilov, "The Late 4th – Early 5th c. Mosaic Pavement in Philippopolis and Augusta Traiana in Thrace", JMR 15, 315-334.
- Tsafrir et al. 1979 Y. Tsafrir - Y. Hirschfeld - R. Drory - J. Drory, "The Church and Mosaics at Horvat Berachot, Israel", DOP 33, 291-326.
- Tülek 2006 F. Tülek, "Türkiye Mozaik Çalışmaları: Kilikia Mozaik Külliyesi", Arkeoloji ve Sanat 123, 113-122.
- Tzaferis 1977 V. Tzaferis, "Byzantine Mosaics in Israel", Archaeology 30/2, 86-92.
- Verim 2019 E. Verim, "Paphlagonia'da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianoupolis Antik Kenti", A. Işık - T. Aydeniz - İ. H. İmamoğlu (eds.), Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu, Karabük, 276-289.
- Verim 2020 E. Verim, "Paphlagonia Hadrianoupolis'i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme", SAKTAD 3, 383-407.
- Verim 2021a E. Verim, "Dört Nehir Kilisesi (Kilise B)", V. Keleş - E. Çelikbaş - A. Yılmaz (eds.), Karabük - Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları), Ankara, 45-88.
- Verim 2021b E. Verim, "Chora Kilisesi (Kilise A)", V. Keleş - E. Çelikbaş - A. Yılmaz (eds.), Karabük-Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları), Ankara, 89-152.
- Yıldırım 2013 Ş. Yıldırım, Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.